

Den stora utmaningen

En intervjustudie med 21 medverkande hushåll i projektet
”Konsumera smartare – minska växthuseffekten”

Maj 2008

Mikael Jensen

Göteborgs universitet

1. Inledning

”Konsumera smartare – minska växthuseffekten” är ett pilotprojekt som startade 2005 med huvudsyftet att få vanliga stockholmare att se hur hushållskonsumtionen, bland flera faktorer, påverkar utsläppen av växthusgaser och att individen kan göra mycket för att åtgärda detta. Så här såg det ursprungliga projektdirektivet ut:

”Genom detta projekt hoppas staden kunna utveckla och pröva metoder för i ett nästa steg öka kunskapen och handlingsberedskapen hos alla hushåll i Stockholm till en energieffektiv och miljöanpassad livsstil.”

Pilotprojektets syfte har formulerats i följande två punkter:

- Att utveckla och pröva metoder för att öka kunskapen och handlingsberedskapen hos hushållen att utveckla och bibehålla en energieffektiv och miljöanpassad livsstil.
- Sprida goda exempel om hur hushållen kan minska sina koldioxidutsläpp.

Projektet avslutas 2008 vilket innebär att projektledning, projektdeltagarna och övriga samhället har en rad nya erfarenheter att förhålla sig till. Denna rapport skall redovisa en utvärdering av vilka dessa erfarenheter bland *deltagarna* är.

Den verkligt stora utmaningen vi står inför och som alla deltagarna i projektet är varse om är att vi fram till år 2050 skall ha minskat de direkta och indirekta utsläppen av växthusgaser med 80 procent (fram till år 2020 skall vi minska utsläppen med 30 procent). Hur skall detta bli möjligt? Har projektdeltagarna fått med sig något från 2 och ½ år i projektet för att kunna åtgärda sin livssituation? Vilka förändringar kan man vänta sig på en individuell nivå? Detta är frågor som deltagarna har fått ta ställning till.

Ett sätt att studera vilka krav som kan ställas på olika aktörer är att undersöka hur respondenterna tar ställning till ansvarsfrågan (Angelöw & Jonsson, 1994). Ansvarsfördelningen handlar i grunden om det individuella och det kollektiva ansvaret (se Shanahan, Carlsson-Kanyama & Ekström, 2003). Det kollektiva ansvaret kan i sin tur delas upp i ett politiskt ansvar (stat, kommun och landsting) och ett näringslivsansvar (företag som t.ex. är producenter eller återförsäljare av varor och tjänster). Respondenterna har fått formulera vilken väg de själva tror erbjuder bäst möjligheter att nå en förändring av handlingsalternativ och livsstil.

Projektet drivs inom ramen för Stockholm stads miljöförvaltning. Rapporten skrivs på uppdrag av projektledningen som också har bidragit med all information och de kontakter som är relevanta för att kunna genomföra en undersökning och utvärdering. Det huvudsakliga underlaget är en intervjustudie med 21 projektdeltagare, från 21 singel- och flerpersongshushåll. Intervjuer, resultatredovisning, analys och slutsatser har framställts oberoende av uppdragsgivaren. För mer detaljer se nedan.

Intervjustudien är en beteendestudie vilket innebär att den teori som ingår i analysen är hämtad från beteendevetenskaperna sociologi och psykologi (kognitionsvetenskap). Teorierna beskrivs kort i avsnittet bakgrund. Två centrala begrepp är *kunskapsförråd* och *handlingsut-*

rymme. Dessa beskrivs också i bakgrunden. Därefter följer ett metodavsnitt som i detalj presenterar hur intervjuerna utfördes. Intervjuerna redovisas i resultatavsnittet och analyseras i ett efterföljande analysavsnitt. De eventuella slutledningar som går att dra tas upp och diskuteras avslutningsvis i ett diskussionsavsnitt.

2. Bakgrund

En viktig bakgrundsfaktor är vilka hushåll som är med i projektet. Miljöförvaltningen i Stockholm annonserade om att få med 50 hushåll i ett pilotprojekt. Ungefär 110 hushåll sökte om att få ingå. Tanken var att hushållen geografiskt och demografiskt skulle representera Stockholm som helhet och därför utgöra ett ministockholm. De hushåll som slutligen valdes ut, ca 60 stycken, valdes med tanke på hur hushållen såg ut med avseende på boendeform och hushållsstorlek och var i staden de bodde. Till detta kan man också lägga ett genusperspektiv och ett socioekonomiskt perspektiv. Hushållen med *en* vuxen (och ev. barn) består främst av kvinnor. När det gäller hushåll med två vuxna är det oftast kvinnan i hushållet som har anmält intresse för att delta i projektet och som har deltagit mest regelbundet. Denna tendens att kvinnor i högre utsträckning är miljöengagerade är känd från många andra projekt och studier (Angelöw & Jonsson, 1994). De flesta deltagarna har högskoleutbildning och är egenföretagare eller tjänstemän. Några anser sig ha mycket goda ekonomiska resurser medan andra fortfarande studerar.

Av de ca 50 hushåll som har valt att vara kvar tills projektet är avslutat har hälften blivit tillfrågade om de kan delta även i föreliggande intervjustudie. Dessa återstående hushåll har deltagit i projektets aktiviteter i varierande grad. Några få hushåll har varit med på samtliga aktiviteter medan några få hushåll endast har medverkat på ett fåtal aktiviteter. En majoritet av hushållen har deltagit på det mesta men inte allt. Från projektledningens sida fanns det en initial önskan om att välja ut de hushåll, som hade ett engagemang kring miljöfrågor och klimatproblematiken samt var beredda att söka kunskaper och var motiverade att göra något konkret för att minska klimatförändringarna. Det finns endast ett fåtal som är/var skeptiska till beskrivningen av miljöproblematiken. Dessa hör/hörde till den eller de medlemmar i hushållet som inte gjorde en anmälan om att få delta. De var ändå beredda att delta fullt ut i projektet. Projektledningen ville också undvika de individer som har/hade ett djupt engagemang för miljöfrågor med risk för att de inte skulle få ut något från projektet eller ta det hela på för stort allvar. Deltagarna i projektet som helhet är i vissa avseenden homogen men i många andra avseenden heterogen.

2.1 Teorier

Eftersom projektet fokuserar på vad individer och hushåll kan göra behövs det teorier som utgår ifrån individer eller små grupper. Det krävs att teorierna tar hänsyn till hur individen påverkas av sin omgivning samtidigt som individer är olika och därmed påverkas olika samt tar olika beslut i livet.

2.1.1 Möjligheter och val

Max Weber, en tidig förgrundsfigur inom sociologi, ansåg att *livsstil* (för en definition se Jensen, 2007a) i grunden bygger på möjligheter och val. Möjligheterna erbjuds huvudsakligen av omgivningen medan valen görs av individerna. Valen står i förhållande till de möjligheter som erbjuds (se Cockerham, 2000; Giddens, 1991). Inom sociologi finns det teorier som utgår ifrån sociala strukturer och teorier som utgår ifrån agenter. Webers teori väger starkt över på agenten, d.v.s. individen. Därför såg Weber individens val som mycket mer avgörande än de möjligheter som erbjuds. Vi kan alltid göra val som påverkar våra möjligheter.

Andra teorier som är mer strukturinriktade beskriver hur grupper reglerar sig själva genom att sätta upp en rad normer som både är uttalade (lagar) eller outtalade (Giddens, 1986). Dessa normer begränsar individens val. De individer som ändå, för sina självändamål, väljer något som bryter mot normerna riskerar att hamna i samhällets periferi (Giddens, 1996).

2.1.2 En handlingsteori

Pragmatismen (*pragma* är grekiska och betyder handling), som ursprungligen är en filosofisk riktning från slutet av 1800-talet, bygger på några centrala idéer som är betydelsefulla om man vill förstå och beskriva människors handlingar.

1. Det är rimligt att vi utför handlingar som vi har kunskapsmässig grund för. Inom pragmatismen benämns dessa kunskaper *uppfattningar* eller *övertygelser* (mer långsiktiga än uppfattningar). Vi handlar alltså inte i motsättning till våra egna uppfattningar eller övertygelser (Peirce, 1998).
2. Uppfattningar och övertygelser är ofta resultatet av ett val vi ställs inför som inte har en given handling. Om vi inte vet hur vi skall gå tillväga i en situation där vi behöver ta ett beslut får vi utföra någon form av undersökning för att ha ett underlag för beslutet. Denna undersökning leder till en uppfattning (på sikt en övertygelse) som vägleder vid nästa liknande situation (Peirce, 1992b).
3. Undersökningen kan genomföras med hjälp av muntlig eller skriftlig information, observationer eller experiment. Med hjälp av observationer tittar man på hur andra löser liknande problem. Experiment i vardagssituationer bygger ofta på en rad försök (trial and error) för att nå ett lyckat resultat (Peirce, 1992a).

Vi människor utvecklar alltså en handlingsrepertoar grundat på de undersökningar vi har gjort i vår omvärld och som har lett till en rad uppfattningar och övertygelser. För att slippa utföra undersökningar varje gång vi vill utföra en handling använder vi oss av den uppsättning av uppfattningar och övertygelser som vi har sedan tidigare och som är tillämpbara vid nya, likartade situationer (handlingarna blir då vanemässiga). Om det uppstår en situation som är olik tidigare situationer behövs det en ny undersökning.

2.1.3 Ett vardagspsykologiskt perspektiv

Det som driver våra val och handlingar i livet är mer än uppfattningar och övertygelser. Vi har känslor, önsknings, avsikter, planer m.m. som också har en viss inverkan. När människor

själva försöker förklara sina egna och andras val och handlingar görs det ofta i vardagspsykologiska termer. Exempel:

Mannen som vi kan se står vid busshållplatsen planerar förmodligen att åka med bussen därför att han önskar att köpa något och är övertygad om att detta något finns i en viss affär och är lika så övertygad om att det kommer en buss som tar med honom till en hållplats nära den aktuella affären. Om situationen inte kan beskrivas i dessa eller liknande termer är mannens beteende i någon mening irrationellt, i alla fall för en betraktare.

Kedjor av intentionala tillstånd, som ovan beskrivning är ett exempel på, är sällan särskilt enkla (se Jensen, 2007b). Det är t.ex. svårt att önska sig något som inte finns. Vi behöver med andra ord vara övertygade om att den glass jag önskar mig eller den buss jag vill resa med faktiskt existerar som en möjlighet. Alla önskningar är inte genomförbara. Kanske är de inte genomförbara just nu eller så är de det aldrig. Just nu kanske jag inte kan resa till Paris därför att det inte går vare sig, flyg, buss eller tåg som jag kan resa med. Kanske saknar jag tid eller pengar för en sådan resa. Önskningar på sikt kan därför bli planer för framtiden. Att ha önskningar som står i konflikt med varandra är också möjligt. Jag kan önska mig en flygresor till Sydamerika samtidigt som jag önskar att utsläppen av växthusgaser minskar. Båda dessa önskningar kan vara genomförbara. Jag kan sälja bilen som ett led i min önskan att minska utsläppen av växthusgaser och välja att resa kollektivt. Jag kan också planera och genomföra en resa till Sydamerika förutsatt att jag har pengar och tid samt att det finns flygresor till mitt resmål. För att dessa önskningar och förverkliganden av önskningar skall råka i konflikt behöver jag ha över och underordnade intentioner. Om min överordnade intention är att minska utsläppen av växthusgaser kommer alla underordnade intentioner som motverkar den överordnade intentionen att upphävas alternativt medföra det vi i vardagstal kallar dåligt samvete. Sådana brott mot överordnade intentioner rationaliseras ofta som undantag eller något nödvändigt ont.

2.2 Studiens centrala begrepp

Studien bygger på två centrala begrepp: kunskapsförråd och handlingsutrymme. Dessa kan härledas ur eller relateras till de teorier som tagits upp i avsnittet ovan.

2.2.1 Kunskapsförråd

Sociologerna Berger och Luckmann (2000) använder begreppet kunskapsförråd som ett begrepp nära relaterat till institutionalisering och roller. En institution i deras teori är när något har blivit beständigt. Inte beständigt för all tid utan på lång sikt. Äktenskapet är en sådan institution. Alla rutinartade situationer kan betraktas som institutioner. Vårt utbildningssystem, vårt ekonomiska system och vårt politiska system är mer omfattande exempel på institutioner. Inom ramen för varje institution finns en uppsättning roller. I äktenskapet är rollerna normalt man och hustru. Inom utbildningssystemet är de mest välbekanta rollerna lärare och elev.

Inom det ekonomiska systemet har vi säljare och köpare. Kunskapsförrådet som är knutet till varje institution innehåller kunskaper om hur institutionen fungerar och vilka roller som är att vänta inom institutionen samt hur rollerna skall gestaltas.

Begreppet kunskapsförråd kommer i denna studie delvis att användas på Berger och Luckmanns sätt. Hur agerandet styrs av sociala normer är en viktig faktor. Men våra handlingar styrs inte enbart av hur sociala normer påverkar oss. Det finns en rad andra faktorer som fungerar motiverande eller begränsande. Fysiska och biologiska faktorer styr oss. En fysisk faktor är att vi behöver transportmedel för att kunna förflytta oss själva och produkter över långa sträckor på kort tid. Några biologiska faktorer är vårt behov av mat, värme och sömn. Vi har också psykologiska faktorer som välbefinnande, anpassningsbarhet, framtidsplaner mm. En sista grupp av faktorer som inte skall glömmas är de kulturella. Framför allt rör det sig om en rad *artefakter* (ting som är tillverkade av människor) och kunskaper som är unika för hur en grupp människor klarar sin vardag. Vi behöver ekonomiska medel, vi mår bäst i en kulturell samhörighet, vi överför kunskaper genom ett gemensamt verbalt språk.

Vi har alltså inte ett kunskapsförråd utan flera. Ibland är dessa kunskapsförråd helt skilda från varandra. Det beror på att de är så knutna till en viss aktivitet. I vissa fall kan vi dra nytta av kunskaper i ett kunskapsförråd för att komplettera ett annat kunskapsförråd. I vissa fall kan vi skapa helhetsstrukturer där kunskaper från flera kunskapsförråd ger en helhetsbeskrivning av vår livssituation, inte bara hur vi skall handskas med en viss livssituation.

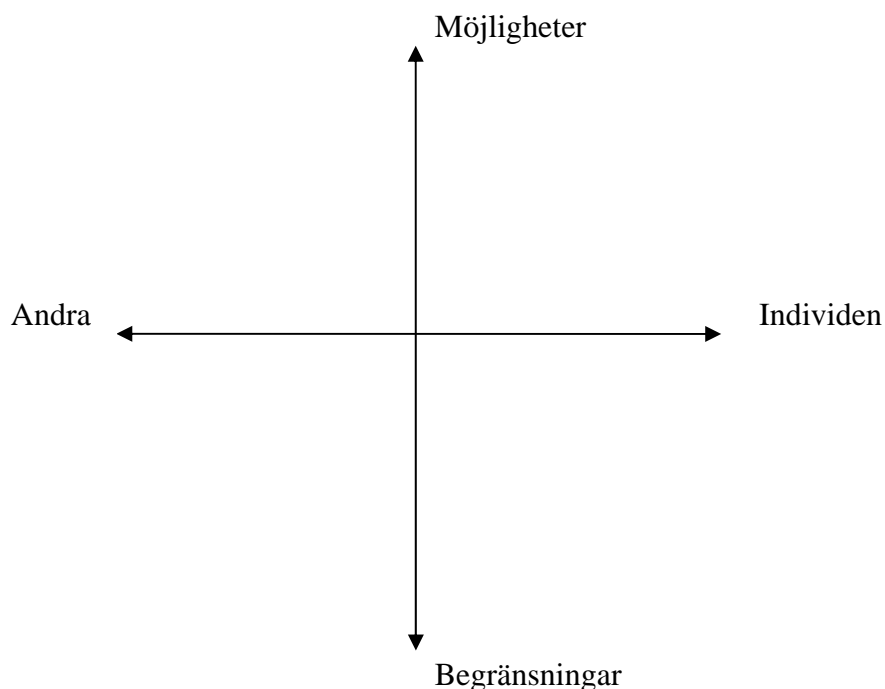
2.2.2 Handlingsutrymme

Enkelt uttryckt är ett handlingsutrymme det utrymme inom vilket vi kan agera inom ramen för ett särskilt samhälle, inom en särskild subkultur eller inom en särskild social aktivitet (se t.ex. Angelöw & Jonsson, 1994). Det viktiga är att om vi vill tala om ett totalt handlingsutrymme måste vi ta med en hel rad faktorer i beräkningen:

- Naturresurser för att tillverka de artefakter som krävs för vissa handlingar.
- Kunskaper för att tillverka de artefakter som krävs i för vissa handlingar.
- Lagar för att reglera vilka artefakter vi får använda.
- Producenter som är villiga att tillverka de artefakter som vi vill använda.
- En sociokulturell acceptans för att använda vissa artefakter.
- Ekonomiska resurser för att införskaffa vissa artefakter.
- Kunskaper om att vissa artefakter finns som möjliga alternativ.
- Kunskaper om hur vissa artefakter skall användas.
- Lagar för att reglera vissa handlingar oberoende av vilka artefakter som kan inbegripas.
- Sociala normer för att reglera vissa handlingar oberoende av vilka artefakter som kan inbegripas.

- Självreglering av utförandet av vissa handlingar oberoende av vilka artefakter som kan inbegripas.
- Kunskaper om vilka handlingar (med eller utan artefakt) som är att föredra för vissa ändamål.

Ovan faktorer, bortsett från de två nedersta, är så kallade objektiva faktorer vilka sätter upp gränser för möjligheterna att handla oberoende av individen (Angelöw & Jonsson, 1994). Dessa och många fler faktorer spelar in vilket gör att handlingsutrymmet inte är särskilt enkelt att navigera sig i. Ett sätt att lösa det för individen är att hålla sig till ett vanemässigt handlande, tack vara att de objektiva faktorerna är någorlunda stabila och förutsebara, och ändra sitt beteende först när det ställs krav på anpassning. För att förenkla förståelsen av hur ett handlingsutrymme kan se ut för en individ skall ett diagram presenteras (se figur 1). Istället för att försöka beskriva det totala handlingsutrymmet blir det tydligare om man väljer att titta på ett särskilt problemområde och med hjälp av diagrammet undersöka hur individen uppfattar sina valmöjligheter. Diagrammet bygger på två axlar, en vertikal och en horisontell. Den vertikala axeln beskriver i ena änden vilka möjligheter som erbjuds och i andra änden vilka begränsningar som sätts upp. Den horisontella axeln beskriver hur individen förhåller sig till handlingarna. I ena änden finns individens val i form av vad individen vill och kan på eget initiativ. I den andra änden finns vad andra kan och vill på ett kollektivt plan. Individen kan både skapa möjligheter för sig själv samtidigt som individen kan sätta upp begränsningar för sig själv. Kollektivet (eller andra än individen själv) kan skapa möjligheter samtidigt som kollektivet kan sätta upp begränsningar.

Figur 1. Fyra grundläggande aspekter av ett handlingsutrymme

Baserat på figur 1 kan man se att det finns en rad varianter för hur en individ kan uppleva respektive få till stånd en förändring av sitt handlingsutrymme (observera att det finns ytterligare två varianter som i detta sammanhang inte är intressanta nämligen att inga möjligheter över huvud skapas eller att inga begränsningar över huvud skapas):

1. Andra än individen själv skapar både möjligheter och begränsningar för individens val av handlingar.
2. Enbart individen själv skapar både möjligheter och begränsningar för individens val av handlingar.
3. Andra än individen själv skapar möjligheter för individens val av handlingar. Individen själv skapar begränsningar för val av handlingar.
4. Andra än individen själv skapar begränsningar för individens val av handlingar. Individen själv skapar möjligheter för val av handlingar.
5. Individen själv och andra än individen skapar möjligheter för individens val av handlingar. Endast andra än individen själv skapar begränsningar för individens val av handlingar.
6. Individen själv och andra än individen skapar möjligheter för individens val av handlingar. Endast individen själv skapar begränsningar för individens val av handlingar.
7. Individen själv och andra än individen skapar begränsningar för individens val av handlingar. Endast andra än individen själv skapar möjligheter för individens val av handlingar.
8. Individen själv och andra än individen skapar begränsningar för individens val av handlingar. Endast individen själv skapar möjligheter för individens val av handlingar.
9. Individen själv och andra än individen skapar både möjligheter och begränsningar för individens val av handlingar.

En central fråga i denna studie är vilket handlingsutrymme som projektdeltagarna har för att kunna minska sina direkta och indirekta utsläpp av växthusgaser. Vilket av de nio alternativen ligger närmast till hands för att beskriva den egna situationen i just denna typ av problemområde?

3. Syfte och frågeställningar

3.1 Syfte

Det huvudsakliga syftet med studien är att göra en utvärdering av projektet ”Konsumera smartare – minska växthuseffekten”. Huvudsyftet har brutits ned i två undersyften: (1) Att ta reda på om och hur projektet har rustat deltagarna inför en neddragning av indirekta och direkta utsläpp av växthusgaser med 80 procent på drygt fyra decennier; (2) Att ta reda på hur projektdeltagarna har upplevt genomförandet och innehållet i projektet.

3.2 Frågor

1. *Hur skall det bli möjligt att minska de direkta och indirekta utsläppen av växthusgaser med 80 procent till år 2050?*
 - a. Vilket ansvar vilar på stat, kommun och landsting, näringslivet och på de enskilda hushållen för att nå en omställning?
 - b. På vilket sätt har projektdeltagarens medverkan i projektet hjälpt till med att hantera denna utmaning?
 - c. Hur beskriver deltagarna att deras handlingsutrymme, för att minska utsläppen av växthusgaser, ser ut?
2. *Hur har livet för de deltagande hushållsmedlemmarna förändrats under tiden de har deltagit i projektet?*
3. *Vilka inslag i projektet har varit särskilt tankeväckande och/eller särskilt givande?*
 - a. Vad saknades och vad kunde ha genomförts bättre?

4. Metod

Studien bygger på 21 telefonintervjuer. Nedan följer en beskrivningar av deltagarna som grupp och hur intervjuerna genomfördes.

4.1 Urval

De som är med i studien har deltagit i det aktuella projektet. De har fått veta att intervjun, som utförs via telefon, främst är en utvärdering av projektet och att den förväntas ta 45 till 60 minuter. De som ingår i studien är samtliga som har svarat ja på en förfrågan. 25 hushåll blev tillfrågade. Fyra tackade av olika skäl nej. Urvalet är strategiskt genom att de tillfrågade hushållen skall kunna vara representativa för projektgruppen som helhet. De tillfrågade skall kunna representera projektgruppen i avseende på kön, ålder, hushållsstorlek och stadsdel. En individ i varje utvalt hushåll medverkar i intervjun.

De 21 intervjudeltagarna kan beskrivas på följande sätt:

- 7 respondenter är män (d.v.s. 33 procent).
- Några är studerande och några är pensionärer, övriga (en majoritet) är förvärvsarbete.
- Det finns ensamstående utan barn, ensamstående med barn, sammanboende utan barn, sammanboende med barn (den största gruppen).

4.2 Genomförandet av intervjuerna

Intervjuerna utfördes av en och samma intervjuare i samtliga 21 fall. Intervjuaren är van vid intervjuer på vetenskaplig nivå och har tidigare utfört intervjuer både ansikte mot ansikte och med telefon.

Intervjun kan beskrivas som halvstrukturerad då det fanns en rad frågor som alla fick men följdfrågorna kunde variera beroende på svaren.

4.2.1 Tid och plats

Alla intervjuerna genomfördes under februari månad 2008. De kortaste intervjuerna tog 25 minuter och de längsta tog 70 minuter. De flesta intervjuerna tog mellan 45 och 60 minuter som utlovat. Att intervjutiden varierade berodde dels på att respondenterna hade olika lätt att formulera sina svar och dels på att vissa hade mer att säga än andra kring varje fråga.

Intervjuaren befann sig under intervjun i Göteborg (Kollegium SSKKII, Göteborgs universitet) och respondenterna befann sig huvudsakligen i sina hem. Några respondenter blev intervjuade på sin arbetsplats. En intervju genomfördes till hälften när respondenten befann sig i en affärsmiljö i egenskap av kund (med mobiltelefon). Resterande tid var respondenten i sitt hem.

4.2.2 Dataregistreringsverktyg

Intervjuerna spelades in på en digital diktafon som var kopplad till en IP-telefon. Signalen från telefonen tappades ut med hjälp av en särskild dosa som var kopplad mellan telefonen och telefonluren. Inspelningsutrustningen bidrog med ytterst lite brus vilket medförde att samtalet mellan intervjuare och respondent hördes tydligt. Vid några tillfällen hade respondenten en telefon (mobiltelefon) som brusade eller sprakade vilket sänkte ljudkvaliteten. Valda delar av det inspelade materialet har transkriberats ned i text.

Frågorna stod nedskrivna i ett förtryckt formulär. I formuläret skrevs en del av svaren ned för att kunna ställa följdfrågor. Två uppvärmningsfrågor skrevs också ned. Dessa frågor var självuppskattningar kring engagemang och kunskaper. I formulären skrevs i vissa fall tiden (på inspelningsutrustningens display för hur länge intervjun hade pågått) för vissa svar ned vilket gjorde det enklare att hitta dem i efterhand.

5. Resultat

Resultatet från intervjuerna presenteras i tre avsnitt. Det första avsnittet (5.1) redovisar respondenternas självuppskattning när det gäller engagemanget kring konsumtion och miljö samt kunskaper på området konsumtion och miljö. Det andra avsnittet (5.2) presenterar i form av en generell struktur den samstämmighet bland respondenterna som går att finna i intervju-materialet. Slutligen redovisas i det tredje avsnittet (5.3) hur respondenterna har upplevt sin medverkan i projektet samt hur innehållet och genomförandet av projektet har tagits emot.

5.1 Självuppskattningar

Respondenterna ombads uppskatta, på en skala från 1 till 10, hur engagerade de var av frågor som berör konsumtion och miljö (särskilt växthusgaser) idag. Alla 21 deltagarna svarade. Det lägsta svaret var 6 och det högsta var 10. Därefter fick respondenterna uppskatta hur engagerade de var fem år tidigare och hur engagerade de kan tänkas vara om fem år.

2003	2008	2013
6.05	8.29	8.86

Tabell 1. Medelvärde av gruppens självuppskattningar när det gäller engagemanget kring konsumtion och miljö på en tiogradig skala.

Nästa självuppskattning handlade om respondenternas kunskaper kring konsumtion och miljö (särskilt växthusgaser). De fick uppskatta sina kunskaper idag på en skala från 1 till 10. 1 på skalan representerar någon som är helt okunnig. 10 representerar någon som har doktorerat och är expert på området. Även den som är expert har naturligtvis kunskapsluckor. Alla 21 deltagarna svarade. Det lägsta svaret var 3 och det högsta var 8. På motsvarande sätt som den första frågan fick de uppskatta hur mycket kunskaper de hade fem år tidigare och hur mycket kunskaper de kan tänkas ha om fem år.

2003	2008	2013
4.33	6.48	7.81

Tabell 2. Medelvärde av gruppens självuppskattningar när det gäller kunskaper om konsumtion och miljö på en tiogradig skala.

Det är välkänt inom kognitiv psykologi att människor tenderar att överskatta sig själva vilket framför allt gäller kunskaps- eller kompetensrelaterade uppskattningar. Trots detta kan man få en uppfattning om hur gruppen är som helhet. Med ett medelvärde på drygt 8 på en tiogradig

skala (se tabell 1) är denna grupp som helhet ordentligt engagerad av den problematik som projektet kretsar kring, nämligen konsumtion, livsstil och klimat. Påtagligt är också att engagemanget har ökat de senaste fem åren. De flesta uppger att många faktorer spelar in i denna ökning men den enskilt största faktorn är individernas medverkan i projektet. Att engagemanget sägs öka under de fem kommande åren beror dels på att samhällsklimatet kring denna typ av frågor möjliggör för ytterligare engagemang och dels på att respondenterna via projektet och i viss mån via media har fått goda skäl till ytterligare engagemang.

Det ligger en sund inställning i att hela gruppen uppskattar sina kunskaper lägre än sitt engagemang. Alla har insett, främst tack vara projektet, att det rör sig om ett mycket komplext område och att de själva har för låga kunskaper för att kunna hantera problematiken. Ökningen av kunskapsmängden (se tabell 2) uppges bero på medverkan i projektet men det finns en rad andra faktorer som har spelat in, t.ex. högskolestudier, aktivt miljöarbete, kurser och media. Att ökningen av kunskaperna även om fem år är relativt hög anges bero på att flera respondenter arbetar inom miljöområdet eller vill arbeta där. Många kommer att hålla sig uppdaterade via media eller fortbildning.

Kunskapsmängden under den femårsperiod (2003-2008) då de i två till tre år deltagit i projektet har kunskapsmängden, inom området konsumtion och miljö enligt egen uppskattning, ökat med 50 procent. Respondenterna uppskattar att kunskapsmängden under följande femårsperiod (2008-2013) kommer att öka med knappt 21 procent. Det är naturligtvis vanskligt att jämföra en femårsperiod som har varit med en femårsperiod som ännu inte har inträffat. Vad som går att uttala sig om är att deltagarna har varit välvilligt inställda till projektet (de vill därför poängtera hur mycket de anser att deras medverkan har givit dem) och att de har fått stora mängder nya kunskaper vilket många uppger har känts intensivt.

5.2 En generell struktur

På frågan hur det skall bli möjligt att minska utsläppen av växthusgaser med 80 procent fram till år 2050 svarar alla att det kommer att bli svårt. Skälen för varför det kommer att bli särskilt svårt är av två slag. Dels finns det de som redan tycker sig ha gjort en ordentlig reduktion av utsläppen och därför inte kan minska sina utsläpp så mycket som 80 procent. Dels finns det de som känner att de visserligen kan minska en del på egen hand men att det krävs strukturella förändringar i hela samhället för att det skall gå att genomföra en så pass stor minskning. Många uppger att det är svårt därför att det krävs mycket nya kunskaper, nya livsmönster, ett stort engagemang samt uppoffring av tid och ibland pengar.

Respondenterna beskriver fyra huvuddrag där det går att göra stora minskningar av direkta eller indirekta utsläpp av växthusgaser:

1. Andra livsmedel än tidigare (t.ex. mindre kött och mer vegetariskt, mer ekologiskt och närodlat).
2. Andra eller minskade transporter av både individer och varor.
3. Minskad energiförbrukning (t.ex. av hushållsel och uppvärmning).
4. Generellt minskad konsumtion.

Utöver dessa fyra områden har några mindre betydelsefulla men ändå viktiga (enligt respondenterna) förändringar föreslagits:

- Lagstiftning (här ingår allt från förbud till beskattning och subventionering).
- Medveten placering av kapital (dels för att undvika att investera i miljöförstörande verksamhet och dels för att undvika räntans drivkraft i det ekonomiska systemet i stort).

Följande fem avsnitt går i detalj in på de fyra huvuddragen för hur en minskning av utsläppen skall bli möjliga samt ett femte avsnitt om hur projektet har underlättat eller kan komma att underlätta för att få en sådan minskning till stånd.

5.2.1 Förändrade inköpsval av livsmedel.

Det finns tre generella strömningar i förändringarna av hur respondenterna väljer livsmedel:

1. Mindre kött och mer vegetariskt
2. Mer ekologiskt producerat (KRAV-märkt eller motsvarande)
3. Mer när- och säsongproducerat

Även de mest inbitna köttätarna har valt att dra ned på köttkonsumtionen då de uppfattar köttproduktionen som en stor utsläppskälla av växthusgaser. Alla utom vegetarianerna äter mindre kött nu än för några år sedan. Minskningen är störst på nötkött.

De flesta köpte åtminstone några varor som var KRAV-märkta innan de deltog i projektet. Omfattningen av konsumtionen av KRAV-märkta (eller motsvarande) livsmedel har enligt respondenterna ökat dramatiskt. I de fall då ekologiska varor är dyrare har detta kompenseras genom att undvika en del onödiga produkter. En minskad konsumtion generellt eller lägre energikostnader tack vara smartare energilösningar har frigjort pengar som går till dyrare livsmedel. Vissa köper alltså färre produkter då de har valt att köpa dyrare varor medan andra köper lika mycket som tidigare då de har mer pengar över. I båda fallen handlar det om ett nollsummespel.

Att minska på köttkonsumtionen och att köpa mer KRAV-märkt är ett genomgående drag hos respondenterna. Några respondenter har även lagt vikt vid att köpa närproducerade livsmedel och att försöka följa säsongen för när vissa varor produceras. Det finns flera skäl till att köpa närproducerat. Vanliga argument är att det gynnar den lokala näringen och varorna har fraktats en kort sträcka. Om man i huvudsak köper närodlat blir det tydligare vad som finns tillgängligt lokalt och vad vi tvingas importera om vi vill ha det året runt. Det har medfört att de som vill köpa närproducerade livsmedel säsonganpassar sina inköp. Om det inte finns något närproducerat avstår respondenterna att köpa dessa varor och undviker därmed långa transporter.

Att hitta animaliska och vegetariska alternativ till nötkött har enligt respondenterna varit oproblematiskt. Däremot har det varit svårt att hitta önskade varor inom KRAV-sortimentet eller också har KRAV-produkter upplevts som allt för dyra. Detsamma gäller i vissa fall när-

producerade produkter. Handlare tar inte alltid in närproducerade varor då de ibland är dyrare än fjärrproducerade varor. En respondent uttryckte att staten:

”skulle kunna... öh... ta bort moms på sånt som e närodlat och ... ekologiskt odlat som till exempel livs... baslivsmedel som är... öh... miljövänligt producerade”.

Flera respondenter är inne på att staten skall sänka momsen på ekologiska varor. För att få de varor man önskar kan man, som en respondent säger, kontakta handlarna och be dem bredda sitt sortiment:

”då särskilt vissa handlare om man vet att det finns... redan i... a... det finns att köpa in i sortimentet men handlaren har inte tagit in den varan”.

Ett stort problem är fortfarande att livsmedel saknar lättöverskådlig information när det gäller hur varan har producerats och hur stora utsläpp av växthusgaser som produktionen av varan har bidragit till. Ibland är det till och med svårt att få reda på var varan är producerad. Respondenterna uppger att de i många fall gärna vill förändra sina inköpsvanor och att de därför behöver goda underlag för nya val i form av tillgänglig information. Vissa anser att det ligger på staten att ordna en sådan märkning medan andra menar att det vilar på företag (handeln) att ta fram det. Kanske krävs ett samarbete och ett statligt regelverk.

5.2.2 Förändringar inom transportsystemet

När respondenterna talar om förändringar av transporterna tar de upp tre olika områden:

- Fritidsresor – flyg kontra tåg
- Varustransporter – flyg och långtradare kontra tåg och båt
- Vardagliga och yrkesmässiga individtransporter – bil och flyg kontra kollektivtrafik och cykel

De flesta anser att flyg idag är för billigt med tanke på hur mycket utsläpp av växthusgaser det orsakar. Att flera fortfarande flyger på sin fritid beror dels på det låga priset i förhållande till tågpriserna men också att det går fortare med flyg. Många föreslår en beskattning (eller ett förbud) på flyg och en subventionering av tågresor. Om det bara är tiden som avgör blir tåget mer attraktivt som valmöjlighet, särskilt om tågen i framtiden kommer att gå ännu snabbare än idag. En respondent hade uppmärksammat att en resa till London:

”skulle kosta två tre gånger mer med tåg än att flyga över... och där måste politikerna gå in tror jag och försöka se till att järnvägen blir attraktiv prismsätt annars kommer vi aldrig gå över till tåg”.

Om det finns möjlighet att se hur varor har transporterats väljer respondenterna i första hand varor som har transporterats med tåg och båt framför transporter med flyg och långtradare. En viktig faktor att ta med i beräkningen är hur lång transportsträckan är. Närproducerade

varor är alltid att föredra. Då kan det även vara acceptabelt med långtradartransporter. De varor som inte finns närproducerade gör valet av transportsätt extra viktigt. Dock finns det några respondenter som helt avstår från att köpa varor som har producerats på andra sidan jordklotet. Gränsen för några är att varorna skall vara producerade inom Europa.

När det gäller resor i yrket anser några att företag och förvaltningar alltid skall välja tåg före flyg. Korta resor kan genomföras med en tjänstecykel eller med buss/tunnelbana. Resor till och från arbetet eller resor för inköp borde över lag övergå ifrån bilåkning till kollektivtrafik. Några respondenter cyklar nästan alltid till jobbet. Det är bara snökaos som sätter stopp. För den som gärna vill ha tillgång till bil föreslås bilpool i grannskapet. Bil i bilpool kan även användas för inrikes fritidsresor. En respondent anser att kommunen kan:

”se till att det blir väldigt... bättre kollektivtrafik... att det blir bättre cykelbanor”.

5.2.3 Minskad energiförbrukning

Minskad energiförbrukning innebär för respondenterna att dels dra ned på förbrukningen generellt men även att dra ned på förbrukning av oljeproducerad energi. I det första fallet handlar det om att byta till lågenergilampor, stänga av stand-by funktionen, sänka inomhustemperaturer en aning och att köpa energisnåla vitvaror. I det andra fallet handlar det om att köpa grön el, att byta system för uppvärmning och att byta bil eller inte använda bil. De som har bytt bil menar att de framför allt vill komma ifrån fossila bränslen. De som har minskat bilanvändandet eller inte längre har bil menar att de har minskat sin energiförbrukning totalt.

Flera respondenter tar upp fördelen med premier för att byta till miljöbil och ett miljövänligt värmesystem i bostaden. De anser att det är bra initiativ från stat och kommun och att dessa morötter borde finnas kvar.

5.2.4 Minskad konsumtion

Få tror att framtida teknik kommer att lösa de problem vi står inför. Det kommer att krävas en förändring av vår livsstil. Som en central del av denna livsstilsförändring anger respondenterna en minskad konsumtion generellt. Uppfattningarna är att råvaror i framtiden inte kommer att räcka till och att dagens billiga produktion inte kommer att vara hållbar på sikt. Med minskad konsumtion menas huvudsakligen en minskning av varukonsumtion. Enbart några få menar att vi borde minska all konsumtion.

Ett sätt att förändra sin livssituation är att gå ned i arbetstid och därmed tjäna mindre. Den som tjänar mindre har ett mindre utrymme att konsumera. Några menar att det ekonomiska systemet inte uppmuntrar, utan snarare motverkar, förändringar i denna riktning. Det ligger i systemet att konsumerar mer, inte mindre. Här menar några att staten har ett ansvar för att begränsa konsumtionen genom att, som en respondent säger:

”sätta skatter på varor som producerar väldigt mycket koldioxidutsläpp”.

Om det sker en statlig reglering av sådant som orsakar utsläpp av växthusgaser skulle våra vardagsliv se annorlunda ut. En respondent är beredd på att det t.ex. inte längre är självklart att resa på samma sätt som tidigare:

”det är kanske inte självklart att tillbringa semestrarna i Sydostasien... å... det är kanske inte självklart att vi kan ha en... ett ohejdat bilåkande... och vi kanske... ja vi, vi måste liksom leva på ett enklare sätt”.

5.2.5 Hur har projektet rustat deltagarna för denna utmaning?

Respondenterna poängterar att de framför allt har blivit mer insatta i hur komplext problemområdet konsumtion och miljö är samt att de har fått stora mängder kunskaper för att förstå och hantera problemen bättre. Några tar upp konsumentmakt (genom det egna köpbeteendet eller att bojkotta vissa varor/varumärken) som ett sätt att få till stånd en förändring och några tar upp insändare, skriva mejl till politiker och lobbying för att påverka. Ingen beskriver att de har blivit uppmuntrade eller rustade för aktivism eller opinionsbildning (vilket heller inte var syftet med projektet).

Många respondenter har beskrivit hur de gärna vill kunna påverka andra. Innan de gick med i projektet hade de svårt att få andra intresserade och engagerade av problemet. I och med att projektet har exponerats i media och att media parallellt under projektiden har tagit upp problematiken har deltagarna fått en annan status. Nu är det snarare så att andra kommer till dem för att diskutera och fråga om råd. Genom att deltagarna har fått nya kunskaper och att de har blivit synliga i media, har de både tagit på sig och blivit tilldelade en roll som ambassadörer för projektet och ett nytt sätt att se på konsumtion och miljö.

Flera säger att de vågar tycka till mer i och med att de har mer kunskaper och känner en uppbackning från projektet. Flera ger också uttryck för att projektledaren, som de uppfattar som en eldsjäl, med sin inställning har visat att många förändringar är möjliga. Därför vågar deltagarna ställa krav på sin omgivning, t.ex. i sin lokala affär, för att få just det som de önskar och som är ett bra miljöval.

De har också fått en sundare inställning till vad de själva kan göra och vad de kan förvänta sig från samhället. Vissa trodde för mycket på samhället medan andra ställde för stora krav på sig själv. Många minns en formulering som projektledaren sade i början på projektet, här återgiven av en respondent:

”det är bättre att... eh... många många människor gör lite grann än att många få göra allting rätt”.

5.3 Medverkan i projektet

Respondenterna har fått svara på fem huvudfrågor kring deras medverkan i projektet. Svaren redovisas fråga för fråga.

5.3.1 Vilka tankeställare har projektet bidragit med?

Projektet har tagit upp miljöproblematiken ur många olika aspekter. En fördel med detta är att deltagarna hade en del bakgrundkunskaper när de kom med i projektet och dessa var både varierade i mängd och i områden. Alla har därför fått ut något, rent kunskapsmässigt, från

projektet. Det som beskrivs som tankeställare är sådant som deltagarna inte hade någon aning om och därför blev förvånade över. Några hade anat att det fanns problem inom ett visst område men inte att de var så omfattande vilket också gav tankeställare. Gruppen har tagit upp fem områden som har påverkat de flesta och fem områden som har påverkat en stor del.

Fem områden som har påverkat de flesta (alla har tagit upp minst en av nedan punkter):

1. Individerna kan göra mer än vad deltagarna tidigare trodde. De flesta utgick ifrån att det krävdes strukturella förändringar inklusive ny teknik. Nu uppger många att de kan göra en hel del på egen hand.
2. Många blev förvånade över att livsmedel bidrar med så stora utsläpp. De flesta hade tänkt sig att det finns problem kopplade till livsmedel som transporter och förpackningar men få anade att livsmedelsproduktionen i sig, särskilt köttproduktion, kunde släppa ut så mycket.
3. Få tänkte sig att det ekonomiska systemet kan ha med utsläppsproblem att göra. De flesta kunde förstå, under temat energi och ekonomi, att detta var ett problem att titta närmare på. De flesta uppgav dock att detta var ett svårt område att greppa.
4. Deltagarna blev förvånade över hur oljeberoende industrin och livsmedelsproduktionen är och vilka problem som följderna av peak oil kan leda till.
5. Få hade anat att mat och kläder (och även andra varor) innehåller så mycket kemikalier som vi vet är skadliga eller som vi inte vet något om över huvud taget.

Ytterligare fem områden har bidragit med tankeställare i minst två hushåll:

1. Konsumtionens eventuella påverkan. Några uppger att de tycker sig förstå på ett annat sätt nu än tidigare att konsumtionens omfattning direkt kan korrelera med utsläpp av växthusgaser, d.v.s. ju mer konsumtion desto mer utsläpp.
2. Flera uttryckte förvåning över att många miljöproblem redan har lösningar men att de inte är kända eller inte har tagits i bruk än.
3. Flera respondenter hade inte, före sin medverkan i projektet, förstått vilken stor del av utsläppen som hushållen står för både direkt och indirekt.
4. Flera hushåll uppgav att de såg resultaten från den energimätning de blev erbjudna som en tankeställare. Det blev tydligare att se vad som drog mycket energi i hushållet.
5. Att få en växthusgasprofil för sitt eget hushåll beskrevs som en tankeställare av vissa. I stort sett alla ansåg att växthusgasprofilen var belysande men några hushåll beskrev det även som en rejäl tankeställare.

5.3.2 Vilka kunskaper har kunnat omsättas i direkt praktik?

Flera respondenter menade att allt de hade lärt sig under projektets gång hade kunnat omsättas i praktik men de hade svårt att ta upp något specifikt exempel. Det som flest uppgav var att de hade ändrat sitt sätt att välja livsmedel. De blev konsumenter på andra grunder. Inköpsbeteendet i stort hade också förändrats hos de flesta. Allt eftersom de började efterfråga andra produkter sökte de sig till andra handlare och andra delar av staden. Några hade gått över till stor-

inköp med inköpslista för att minska inköpen över lag. Andra gick ifrån storinköp på något köpcentra dit de åkt med bil till att handla hos lokala handlare med specialiserat utbud.

Några respondenter beskriver att de har köpt in eller fått andra rengöringsmedel än de använt tidigare och att de har lärt sig hur man på ett miljövänligare sätt kan städa och tvätta. Många har införskaffat dosor och liknande för smartare el-lösningar. Flera säger sig också ha omsatt sina kunskaper till att välja miljömärkt el. Ytterligare åtgärder som är energirelaterade är isolering och renovering av bostaden. Inköpen av second hand-artiklar har enligt de flesta ökat. Även männen som normalt ligger lågt när det gäller inköp av second hand-produkter uppger att de har sett det som en smart lösning ur många aspekter. Alla deltagare har fått en bok med titeln "Bopraktikan". Många nämner att denna har givit idéer om hur förändringar i praktiken kan göras för att minska utsläpp av växthusgaser och dessutom bidra med besparingar i hushållskassan.

5.3.3 Vilka inslag/delar var mest givande?

Respondenterna lyfter fram fem inslag eller delar (teman) som var mer givande än övriga inslag. Några har dock undvikit frågan genom att svara att alla inslag var väldigt givande och att alla inslag är pusselbitar i en större förståelse. Detta svar kom framför allt från de deltagare som just fått ett gryende intresse för problematiken när de gick med i projektet. De som hade en del bakgrundkunskaper lyfte fram de delar som bidrog med ny kunskap.

De fem inslagen/delarna som särskilt lyftes fram är:

1. Den sociala faktorn. Många upplevde det positivt att träffa andra individer med liknande intresse och engagemang. De gemensamma diskussionerna gav mycket.
2. Temat Konsumtion & Stress (särskilt en föreläsning var uppskattad).
3. Temat Energi & Ekonomi (inklusive tankesmedjorna) var givande även om det var svårt.
4. Temat Livsmedel var centralt och uppskattades av de flesta.
5. Att samla kvitton för att få en växthusgasprofil beskriver många som givande. Dels var det en lärorik process och dels var det väldigt tydliggörande.

Flera menade också att temat Bo & Byggande var givande, att de tips och råd som presenterades var bra och att litteraturen som deltagarna fick var genomgående nyttig. Ingen nämnde temat Resor & Transporter som särskilt givande trots att många ansåg att detta tema innehöll viktiga kunskaper. Flera deltagare menade att de redan var insatta i problematiken.

5.3.4 Vilka inslag var mindre givande eller inte alls givande?

I stort sett alla påpekade att de var nöjda med alla inslag. Varje tema var givande. Några föreläsningar var svåra eller tråkiga vilket gjorde dem mindre givande. Dit hörde några föreläsningar inom temat Energi & Ekonomi samt en föreläsning inom temat Konsumtion & Stress. Temat Resor & Transporter upplevdes mindre givande av den enkla anledningen att lite nytt togs upp. Temat Bo & Byggande blev för några mindre givande. Några klagade på de inslag av tävling som uppstod då deltagarna skulle samla poäng. Trots att de blev uppmanade att inte

betrakta övningarna som en tävling menade några deltagare att det i allt för hög grad ändå blev en tävling. Andra deltagare såg tävlingsinslaget som lustfyllt och blev utmanade av detta.

5.3.5 Vad kunde ha gjorts bättre?

Det mest uppenbara är att alla deltagare är nöjda med projektet. Flera uppskattar särskilt den mångfald av inslag som projektet innehållit och att projektledaren är kunnig och engagerad. Om de ändå skall peka på något som kunde fungerat bättre är det följande punkter som tagits upp:

- Några upplevde sig mailbombade och slöläste e-posten till slut då det blev för mycket.
- Återkopplingen uteblev ibland eller var för långsam. De som har tagit upp denna punkt var i många fall medvetna om vad orsaken till den långsamma återkopplingen var. Trots en förståelse ansåg de att projektet hade vunnit på att undvika perioder med låg aktivitetsnivå.
- Deltagarna hade velat diskutera mer i grupp.
- Deltagarna hade velat ha ett levande nätverk där de kunde diskutera i ett forum och kunna skicka e-post.
- Flera hade svårt för att föra in värden från sina kvitton i excel-filen. Några efterlyste bättre listor med fler varualternativ som mer i detalj återspeglar konsumtionen.
- Ekonomidelen i temat Energi & Ekonomi uppfattades som viktig men för svårt att ta till sig. Även några som hade läst ekonomi tyckte att detta var svårt.
- Projektet höll inte den utlovade tidsplanen. Det borde ha varit bättre framförhållning inför flera aktiviteter.
- Även om alla deltagare var införstådda att projektet handlade om vad individen kan göra åt det aktuella problemet ville några att diskussionerna och kunskaperna ibland skulle lyftas till en strukturell nivå. Detta har särskild betydelse för de individer som har en tendens att skulbelägga sig själva. De ställer allt för höga krav på sig själva och för låga krav på omgivningen (t.ex. politiska och ekonomiska system). En annan aspekt uttrycks av en respondent så här:

”Det är viktigt att få individen att välja rätt men det är också viktigt att komma åt dom som inte ens är intresserade att välja rätt”.

6. Analys

Fokus för analysavsnittet är begreppen *kunskapsförråd* och *handlingsutrymme*. Dessa begrepp tillämpas främst på resultatdel 5.2 ovan med underavsnitt. Därtill ägnas ett kort avsnitt åt vad som har gjort projektet lyckat respektive vad som kunde ha gjort det mer lyckat (från resultatdel 5.3 med underavsnitt).

6.1 Ökat kunskapsförråd

I dagens konsumtionssamhälle är det inte lika enkelt att vara konsument som på den tid när nästan allt som såldes på en marknad var lokalproducerat och man kunde använda sina sinnen för att avgöra om man ville ha varan eller ej. Många av problemen som följer med de varor vi konsumerar är inbäddade i varorna och mycket svåra att kontrollera (se Jensen, 2007b; jämför Beck, 2000). Rollen som konsument kräver ett helt annat kunskapsförråd idag än på en närproducerad marknad. Det handlar dels om den sociala, ekonomiska och kulturella kunskapen men det handlar också om långa kausalkedjor och att känna till hur storskalig produktion går till.

Kunskap framstår för respondenterna som mycket central för att kunna nå några förändringar över huvud taget. Med kunskap följer ansvar och man kan som konsument ställa krav. Många respondenter uttrycker sig på detta vis. Med kunskap följer även nya valmöjligheter. Ett större kunskapsförråd vidgar eller förändrar med andra ord rollen som konsument. Vi vill som konsument agera på ett annat sätt. Ofta gör vi det också. Ibland finns det hinder i vägen som inte ett större kunskapsförråd kan undanröja.

Under den period då respondenterna har medverkat i projektet har de enligt egna uppskattningar ökat sina kunskaper kring konsumtion och miljö dramatiskt. Mellan åren 2003 och 2008 har ökningen varit femtioprocentig. Ökningen tillskrivs till stor del, inte enbart, projektet. Om ökade kunskaper bidrar med möjligheter att påverka sin livssituation är det troligt att respondenterna har gjort detta.

6.2 Förändrat handlingsutrymme

Nya kunskaper kan få en konsument att sätta gränser för sig själv. Till exempel kan en individ besluta sig för att inte vilja köpa nötkött längre, inte vilja köpa frukter och grönsaker som är konventionellt odlade, inte vilja flyga mer eller inte vilja köpa kläder som är sydda av barn. Den som inte vill sluta helt med en viss produkt eller tjänst kan bestämma sig för att minska på konsumtionen. Kunskaper kan på ett liknande sätt få konsumenter att söka nya möjligheter som att till exempel välja ekologiskt framställda livsmedel före konventionellt framställda när valmöjligheten finns, välja tåg före andra transportmedel när valmöjligheten finns o.s.v. Konsumenten kan med sina nya kunskaper vända sig till företagare och efterfråga fler ekologiskt producerade matvaror, att efterfråga ekologiskt odlade bomullsplagg, att kräva fler avgångar

med tåg eller att vilja köpa en miljöbil som motsvarar högt ställda miljökrav. Med kunskaper om hur vi människor fungerar vill några av oss införa lagstiftning och andra begränsningar för att vi skall hindras från att göra det som är miljöskadligt bara för att det är enkelt. Respondenterna har bidragit med många sätt att som konsument förhålla sig till ökade kunskaper. Vad de samtidigt ger uttryck för är att de på ett eller annat sätt förändrar sitt eget och delvis vill förändra andras handlingsutrymme.

För många av respondenterna handlar det inte bara om att individen skall se möjligheterna och vilja ta ansvar, det finns väldigt många individer som inte vill se andra möjligheter. De menar att förändringen av handlingsutrymmet skall påverkas från flera håll. Individer som är motiverade att förändra sin livsstil behöver ett större handlingsutrymme i rätt riktning medan de som inte vill förändra sin livsstil behöver ett minskat handlingsutrymme för att komma ifrån de miljöskadliga alternativen.

Projektdeltagarna kan, relaterat till handlingsutrymmet, delas in i fyra grupper:

1. En stor grupp anser att de har det handlingsutrymme de behöver för att kunna förändra sin livsstil i en riktning som bidrar till mindre utsläpp av växthusgaser (jämför alternativ ett och nio under avsnitt 2.2.2 ovan).
2. En stor grupp anser att de behöver ett vidgat handlingsutrymme för att kunna få till stånd livsstilsförändringar som bidrar till lägre utsläpp av växthusgaser. Handlingsutrymmet vidgas huvudsakligen genom att individen aktivt söker nya lösningar och produkter samt gör medvetna välgrundade val (jämför alternativ två under avsnitt 2.2.2 ovan).
3. En mindre grupp försöker till viss del att aktivt söka nya handlingsmöjligheter och göra miljövänliga val men de önskar samtidigt att staten skall gå in och markera vilka varor och tjänster vi inte skall välja genom att höja skatterna, genom att skapa förbud eller genom att subventionera de miljövänliga alternativen. Dessa individer vill att maktavarna pekar med hela handen, kanske hela armen, för att en förändring av livsstil skall komma till stånd på allvar och leda till märkbara minskningar av utsläppen. Denna grupp individer tror att möjligheterna finns men att det framför allt är begränsningar av handlingsutrymmet som gör en skillnad (jämför alternativ fyra och fem under avsnitt 2.2.2 ovan).
4. En mindre grupp tror inte på begränsningar men de vill gärna att andra skall skapa möjligheterna. Handlingsutrymmet skall huvudsakligen vidgas genom att näringslivet erbjuder nya lösningar och produkter samt att stat och kommun skapar morötter i form av sänkt moms på miljövänliga produkter och premier. Både handeln, stat och kommun behöver gå in och skapa bra märkningar och tillgänglig konsumentinformation. Alla konsumenter vill ha bättre märkningar men denna grupp är särskilt måna om detta (jämför alternativ tre och sex under avsnitt 2.2.2 ovan).

Det finns en femte grupp också som respondenterna talar om (tas även upp i tidigare studier [Angelöw & Jonsson, 1994]) men som ingen av dem tillhör. För den stora grupp som framför allt behöver begränsningar eftersom de enkla, billiga valen ofta är miljöskadliga bör de för-

bjudas eller beläggas med så hög skatt att få har råd med dessa val (jämför alternativ ett och sju under avsnitt 2.2.2 ovan).

För grupp 1 bidrar kunskaperna till att förändra handlingsutrymmet men det finns egentligen inga direkta hinder. Individerna kan med hjälp av kunskapen göra nya val inom ramen för befintliga möjligheter. De som tillhör denna grupp kan agera i enlighet med sina önskningar och övertygelser. Nya vanor etableras men de klarar sig ganska långt på de befintliga vanorna. Deras nyvunna övertygelser har ännu inte skapat några större förändringar i förhållandet till omvärlden. Några individer har nyligen insett att de inte enbart kan förlita sig på att tekniska innovationer skall lösa framtida problem utan att det till viss del hänger på hushållen och individerna. De har ökat kraven på sig själva men ser det ännu inte som en belastning.

För grupp 2 är förändringen ett mål i sig och de är vana att kämpa för att förändring skall komma till stånd. Alltså behöver de också aktivt söka nya kunskaper (övertygelser) eftersom människor sällan söker sig till det helt okända. Flera i denna grupp uttrycker att livet skulle bli så mycket enklare om stat och näringsliv tar sitt ansvar för att vidga handlingsutrymmet. De förväntar sig inte att detta skall ske så de fortsätter att dra det tunga lasset själva därför att de är engagerade och tror på det de gör, tror att det kan ha en betydelse i längden både för dem själva och för andra. De agerar i enlighet med sina övertygelser men kan inte alltid förverkliga sina önskningar. Kanske är de vana vid att deras önskningar inte kan infrias och fortsätter att försätta sig i situationer där det är en kamp att nå dit man vill.

Grupp 3 är engagerade och har samlat på sig stora mängder kunskap men är samtidigt bekväma av sig (enligt dem själva). Så länge det är enklare, billigare och går snabbare att flyga gör de det. De önskar själva att de lät bli men har svårt att motivera sig att välja något annat. En rad förbud eller hinder skulle enligt dem själva göra en stor skillnad i deras val och därmed förändra livsstilen en aning. Individerna i grupp 3 har ganska lätt för att förverkliga sina önskningar men agerar inte alltid efter sina övertygelser. Att inte agera enligt sina övertygelser innebär här att det finns två mål att uppnå och de står i konflikt med varandra. De blir då tvungna att handla enligt sina övertygelser för att nå det *ena* målet och emot sina övertygelser för att nå det *andra* målet (se Jensen, 2007b).

Grupp 4 är också engagerade och har kunskaper men de ställer inte lika höga krav på sig själva som individerna i grupp två. De använder framför allt sina kunskaper för att ställa krav på andra, t.ex. handeln. Antingen bär dessa individer på övertygelsen att man bäst når sina önskningar genom andra eller så bär de på övertygelsen att de inte kan nå sina önskningar själva. I det tidigare fallet fokuserar de på vad andra kan göra medan de i det senare fallet fokuserar på sina egna begränsningar. Ökade kunskaper kan leda i båda riktningarna. De problem som konsumtion och miljö medför kan för en individ upplevas som svårhanterliga vilket lätt får individen att se sina egna begränsningar och tänka i pessimistiska banor. Ju mer man exponeras av problemet desto tyngre känns det.

Grupp 5 beskrivs av deltagarna som de som inte har kunskaper eller motivation. Denna grupp är inte representerad i projektet vilket stämmer med intentionerna med projektet.

6.3 Framgångsfaktorer

Respondenterna upplever projektet som mycket lyckat och de är väldigt nöjda. Vad är det som ligger bakom denna framgång? Sex framgångsfaktorer har identifierats i respondenternas beskrivningar. En uppenbar faktor är att deltagarna redan innan de gick med i projektet var *engagerade och motiverade*. Medelvärdet för engagemanget i gruppen var två år före projektet startade strax över 6 på en tiogradig skala. Det får betraktas som ett gott utgångsläge. En annan faktor är förmodligen att projektet har lyft upp *många aspekter* av ett komplext problemområde. Detta är särskilt av betydelse då gruppen kunskapsmässigt var ganska heterogen inledningsvis. Nästa faktor av betydelse är att de flesta deltagarna upplevde att de *själva kan göra mycket* för att få till stånd en förändring. För dem som har försökt på egen hand har projektet inneburit ny motivation, nya kunskaper och en mindre betungande inställning. De som länge har förlitat sig på samhället och tekniska lösningar har slutat vänta på att något skall hända då de har funnit möjligheter att göra något på eget initiativ.

Ytterligare en viktig faktor är de tydliggörande momenten som hushållen har fått genomgå. De har själva kunnat se samband inom produktionsleden på ett tydligare sätt och fått en bättre *överblick över den egna konsumtionen i relation till utsläppen*. En faktor som var inkluderad i projektiden utan att av projektledningen särskilt lyftas fram men som ändå fick betydelse var *den sociala aspekten*. För många var det uppmuntrande, till och mer stärkande, att få träffa andra individer med ett liknande intresse och engagemang. En känsla av samhörighet är viktig för att få gruppaktiviteter att lyckas. En sista faktor som har tagits upp av i stort sett alla respondenter är *projektledarens engagemang*. Alla poängterar hur viktigt det är med en eldsjäl för att de skall känna sig trygga och motiverade.

Det som kunde gjort projektet ännu bättre är framför allt: (1) Att i högre grad bygga på den sociala faktorn. Många deltagare hade i större utsträckning velat fungera mer som en grupp (redan från början). (2) Snabbare återkoppling. Jensen (2007b; 2007c) har lyft fram vikten av att tillämpa snabb återkoppling när individer skall lära sig något nytt eller förändra sitt livsmönster. I detta fall låg en stor del av den fördröjda återkoppling utanför projektledningens kontroll vilket många deltagare har haft overseende med.

7. Diskussion

Diskussionen inleds med en sammanfattande redovisning av de centrala frågorna och avslutas med några enkla slutsatser.

7.1 Åtgärder för att minska utsläppen av växthusgaser

På frågan vad som behöver göras för att minska utsläppen med 80 procent fram till år 2050 har respondenterna föreslagit fyra tunga åtgärder. Alla är överens om att valet av livsmedel spelar en stor roll för hur stora utsläppen av växthusgaser är eller blir. Många nya kunskaper har bidragit till att förändra val av livsmedel men för att ytterligare förändringar i rätt riktning skall bli möjliga behövs enkla men tillförlitliga märkningar. Dessa antaganden stämmer väl överens med tidigare studier (Michaelis, 2003). I stort sett alla är överens om att resor och transporter behöver förändras. Transporter med tåg, i vissa fall båt, kollektivtrafik och cykel bör gynnas medan transporter med flyg, långtradare och bil bör begränsas. Det är en rimlig åtgärds punkt med tanke på att de transporter som bidrar med mest utsläpp har ökat snarare än minskat de senaste åren (Åkerman & Höjer, 2005; Michaelis, 2003).

Energiförbrukningen i bostäder bör minskas, enligt många respondenter, både när det gäller hushållselen och uppvärmning. Även om många har ordnat lösningar för att minska elförbrukningen i hemmen och tror att detta är en stor post i rätt riktning för att minska utsläppen av växthusgaser är det en tveksam åtgärd med tanke på att el i Sverige produceras av vattenkraft och kärnkraft som bidrar med låga utsläpp av växthusgaser. Att byta oljepannan kan dock vara en lösning i rätt riktning. Om konsumtion generellt är direkt relaterad till utsläpp av växthusgaser, vilket flera är övertygade om, är det en rimlig åtgärd att konsumera mindre. Av dem som tror på detta är det mycket få av respondenterna som enligt egna beskrivningar förklarar sina övertygelser. Tidigare studier (Connolly & Prothero, 2003) indikerar att individer med denna inställning tenderar att göra andra val snarare än att konsumera mindre. Flera respondenter menar dock att de köper dyrare varor (ekologiska, hållbara, hög kvalitet) nu (jmf. Jensen, 2007c) vilket medför att de sammantaget köper färre varor (det i sin tur innebära troligtvis att de indirekta koldioxidutsläppen minskar).

7.1.1 En ansvarsfråga

När det gäller handlingsutrymmet anser flertalet av respondenterna att det är näringslivet huvudsakligen som skall skapa nya möjligheter medan staten förväntas begränsa de miljöskadliga alternativen. Det är också möjligt att företag upphör att producera och sälja miljöskadliga varor och tjänster men respondenterna ser bara detta undantagsvis. Staten kan också uppmuntra viss konsumtion genom att ta bort moms eller subventionera miljövänliga alternativ. Alla respondenterna anser att individens ansvar är stort men det råder en osäkerhet kring om man är ansvarig att söka sig kunskaper eller om ökat ansvar är ett resultat av kunskaper. Vad kommer först? Frågan är också om kunskapsinhämtande är individens ansvar enbart. De som anser det glömmer vilken typ av problematik vi står inför. Växthuseffekten och klimatförändringar är fenomen som vi inte kan nå kunskap om på egen hand. Vi är beroende av forskning

och experter (Beck, 2000; Giddens, 1996; Hogarth, 1994; Jensen, 2007b). Det kan inte primärt ligga på individen att söka kunskaper om individen inte vet vilka kunskaper som skall sökas.

7.1.2 Bidrag från projektet

Det finns tre tydliga tendenser när det gäller vad projektet har bidragit med för att respondenterna och deras omgivning skall kunna hantera minskningen av växthusgaser. Det första är att alla har fått ökade kunskaper om konsumtion och miljö (särskilt växthusgasproblematiken). Ökade kunskaper ger ökad motivation för att förändra sitt handlingsutrymme. Det andra är att alla mer eller mindre har ändrat sina inköpsvanor av livsmedel. Eftersom livsmedel är en av de riktigt stora posterna som bidrar med utsläpp av växthusgaser (Michaelis, 2003; Jensen, 2007c) är denna förändring av inköpsvanor anmärkningsvärd. Det tredje är att projektdeltagarna har synts i media och fått agera ambassadörer i många sammanhang vilket har påverkat det omgivande samhället. Respondenterna vittnar om hur de har blivit betraktade som experter på området och fått mängder av frågor från både bekanta och obekanta. Detta upplever de själva fungerar bättre än om de försöker ”predika” miljöproblem.

7.1.3 Handlingsutrymmet

Bland projektdeltagarna beskrivs fyra sätt att se på sitt handlingsutrymme för att åstadkomma en minskning av växthusgasutsläpp. Oberoende av vilka av dessa fyra synsätt som deltagarna tillhör anser alla att en statlig och/eller handelsinitierad märkning, för att kunna se vilka varor som har bidragit med mycket utsläpp av växthusgaser, behövs och underlättar oerhört.

En grupp anser att de idag har det handlingsutrymme de behöver för att kunna förändra sin livsstil och sina konsumtionsvanor. En annan grupp anser att de på eget initiativ behöver skapa nya möjligheter för att göra nya val i rätt riktning. En tredje grupp önskar att staten begränsar en del valmöjligheter så att de kan slippa alternativ som de helst inte vill räkna med men som de idag lätt väljer. En fjärde grupp vill att både stat (och kommun) och näringsliv skall förenkla deras situation genom nya möjligheter (inklusive information/uppllysning) och kanske vissa begränsning. En konsekvens av detta är att man genom att gå grupp tre och fyra, som bland projektdeltagarna är de minsta grupperna, till mötes, påverkar man alla medborgare i en riktning som troligtvis skulle minska utsläppen av växthusgaser. De bakomliggande skälen är att grupp tre är motiverade men anser ändå att det är svårt utan regleringar. Grupp fyra är också motiverade men uttrycker att det är svårt att orientera sig bland de val som finns och svårt att hitta vissa alternativ. Alltså är det ännu svårare för dem som inte är motiverade. Då är det lättast att hålla sig till de vanor som man redan är inkörd på (se Jensen, 2007a; 2007b).

7.2 Förändringar under projektets gång

Sådant som har förändrats i de medverkande hushållen under projektets gång är närmast identiskt med det som står beskrivet i avsnitt 7.1.2 ovan. Kunskaperna kring konsumtion och miljö har ökat. Detta syns också tydligt i självuppskattningarna (tabell 2 ovan). Många har därtill blivit mer engagerade av frågor som har med konsumtion och miljö att göra (se tabell 1 ovan).

Alla respondenter utom en tror att de kommer att vara minst lika engagerade av konsumtions- och miljöfrågor under de kommande fem åren. Alla vill fortsätta att inhämta kunskaper på området så att de är uppdaterade och rustade för kommande problem.

Det framgår i avsnitten 5.2 och 5.3.2 att den enskilt största förändringen är att respondenterna idag väljer andra livsmedel än för några år sedan. Inköpsbeteendet generellt har till viss del även förändrats. Många tror att de även fortsättningsvis kommer att förändra sitt framtida köpbeteende samt uppmärksamma noga vilka produkter de skall välja.

Några få har förändrat sin boendesituation samt ändrat sina resvanor och sina konsumtionsvanor. Övriga åtgärder har fått små genomslag.

7.3 Tankeväckande och givande inslag

Följande icke rangordnade punkter (för detaljer se avsnitten 5.3.1 & 5.3.3 ovan) sammanfattar de inslag som var tankeväckande eller på annat sätt givande:

- Individerna kan göra mycket själv
- Livsmedel har en stor påverkan på växthuseffekten
- Konsumtion och stress
- Oljeberoendet i samhället (inklusive livsmedelsproduktion) är oväntat stort
- Även ekonomiska flöden påverkar utsläppen av växthusgaser
- Kemikalier i mat och kläder
- Hushållens växthusgasprofil
- Den sociala faktorn

7.3.1 Önskemål om förbättringar

Många respondenter önskar att projektledningen lägger större vikt vid den sociala faktorn i ett pilotprojekt av detta slag. I många fall skulle det även behövas snabbare återkoppling under svåra moment. Fler önskemål om förbättringar finns i avsnitt 5.3.5 ovan.

7.4 Slutsatser

Det går att dra tre slutsatser av denna studie: **(1)** Intentionen med projektet har varit att sprida kunskaper om växthuseffekten och klimatpåverkan (se avsnitten 7.1.1 & 7.1.2 ovan). Denna kunskap har projektdeltagarna tagit till sig vilket har bidragit med förändrade attityder och nya handlingsmöjligheter, **(2)** Synen på och val av livsmedel har förändrats (se avsnitten 7.1.2 & 7.2 ovan samt 7.4.1 nedan), **(3)** handlingsutrymmen (möjligheter och begränsningar att handla i vissa situationer) kan förändras på olika sätt vilket fyra grupper av studiens respondenter illustrerar (se avsnitt 7.1.3 ovan & 7.4.2 nedan).

7.4.1 Bestående tendenser

Bland deltagarna i projektet har livsmedelsproblematiken i relation till utsläpp av växthusgas fått ett genomslag som även har nått ut till övriga befolkningen via media. Individer kan påverka mycket och i det här fallet har projektdeltagarna förändrat sina konsumtionsmönster när det gäller livsmedel.

7.4.2 Lärdomar

Våra makthavare behöver undersöka vilka typer av aktörer vi har i samhället idag. Om man lyssnar på och tillfredställer dem som önskar särskilda direktiv (vilket två av grupperna i studien gör) för att forma sina handlingsutrymmen kan man sannolikt utveckla strategier där man får med en stor majoritet av befolkningen.

Referenser

- Angelöw, B. & Jonsson, T. (1994) *Individ och miljö. Att utveckla och stimulera människors miljöengagemang*. Lund. Studentlitteratur.
- Beck, U. (2000) *Risksamhället. På väg mot en annan modernitet*. Göteborg: Daidalos.
- Berger, P. & Luckmann, T. (1998) *Kunskapssociologi. Hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Cockerham, W. C. (2002) Health lifestyles in Russia. *Social science & Medicine*, 51, 1313-1324.
- Connolly, J. & Prothero, A. (2003) Sustainable Consumption: Consumption, Consumers and the Commodity Discourse. *Consumption, Markets and Culture*, 6 (4), 275–291.
- Giddens, A. (1986) *The constitution of society*. Berkeley: University of California Press. First published 1984. ISBN 0-520-05728-7.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge, UK: Polity Press. ISBN 0-7456-0889-2.
- Giddens, A. (1996) *Modernitetens följder*. Lund: Studentlitteratur.
- Hogarth, R. (1994) *Judgement and choice*. Toronto: John Wiley & sons. Second edition. First published 1987. ISBN 0-471-91479-7.
- Jensen, M. (2007a) Defining lifestyle. *Environmental sciences*, 4 (2), 63-73.
- Jensen, M. (2007b) Lifestyle: suggesting mechanisms and a definition from a cognitive science perspective. *Environment, Development and Sustainability*, DOI 10.1007/s10668-007-9105-4.
- Jensen, M. (2007c) Konsumtion, livsstil och miljö. En studie om nio stockholmskshushåll och deras indirekta koldioxidutsläpp. *SSKKII publikationer*. Technical report 2007.02. Göteborgs universitet.
- Michaelis, L. (2003) Sustainable consumption and greenhouse gas mitigation. *Climate Policy*, 3S1, 135–146.
- Peirce, C. S. (1992a) *Reasoning and the Logic of Things*. Cambridge, USA: Harvard University Press.
- Peirce, C. S. (1992b) *The essential Peirce: selected philosophical writings, volume 1, (1867-1893)*. Edited by Kloesel, C. J. W. & Houser, N. Bloomington: Indiana University Press
- Peirce, C. S. (1998) *The essential Peirce: Selected philosophical writings, volume 2 (1893-1913)*. Edited by: the Peirce Edition Project. Bloomington: Indiana University Press. ISBN 0-253-21190-5.
- Shanahan, H., Carlsson-Kanyama, A. & Ekström, M. P. (2003) Exploring opportunities for eco-sound food habits: households and researchers in partnership. *Kappa Omicron Nu FORUM*, 14 (1) <<http://www.kon.org/archives/forum/14-1/shanahan.html>>.
- Åkerman, J. & Höjer, M. (2005) How much transport can the climate stand? - Sweden on a sustainable path in 2050. *Energy Policy*, 34, 1944-1957.